

MARIUSZ PATELSKI

Uniwersytet Opolski

ORCID 0000-0002-2157-5140

WIELKOPOLANIE WSCHODNI – STUDENCI KRÓLEWSKIEJ AKADEMII ROLNICZEJ W PRÓSZKOWIE NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Wielkie reformy, zainicjowane przez Heinricha Steina i Karla von Hardenberga w Prusach na początku XIX w., spowodowały szereg zmian w stosunkach społeczno-politycznych oraz ekonomicznych państwa Hohenzollernów. W okresie tym szczególną metamorfozę przeszło pruskie rolnictwo. Reformy agrarne doprowadziły do zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia chłopów. Proces ten był jednak rozciągnięty w czasie i wiązał się z wysokimi odszkodowaniami dla posiadaczy ziemskich. Zmiany te pozwoliły na przejście pruskiego rolnictwa na drogę kapitalistyczną i wolnorynkową, przy czym ważną rolę odgrywały tu zarówno wielkie latyfundia ziemiańskie, w których zatrudniano robotników najemnych, jak i gospodarstwa należące do bogatszych chłopów.

Stosunki kapitalistyczne i wzmagająca się konkurencja wymuszała na osobach prowadzących działalność rolniczą stałą modernizację i intensyfikację produkcji rolnej oraz ścisłe powiązanie jej z kalkulacją ekonomiczną. Wymogiem czasów stało się także stałe podnoszenie kompetencji przez posiadaczy gospodarstw oraz zatrudnionych w większych majątkach administratorów. Władze pruskie starały się wspierać działania dążące do rozwoju poziomu rolnictwa, czemu służyła polityka gospodarcza zakładająca m.in.: meliorację, budowę dróg i regulację rzek, a także wspieranie towarzystw rolniczych oraz oświaty rolniczej¹.

Temu ostatniemu celowi miały służyć m.in. akademie rolnicze oraz różnego typu zakłady oraz instytuty zajmujące się szeroko pojętą gospodarką wiejską i leśną, a także tworzone gospodarstwa wzorcowe. W wyniku tej polityki powstała, w 1847 r., m.in. Królewska Akademia Rolnicza w Prószkowie (ARP) na Górnym Śląsku². Uczelnia ta funkcjonowała do 1881 r., kiedy to, mimo protestów, została zlikwidowana decyzją władz pruskich, a jej zasoby przeniesiono do nowej Wyższej Szkoły Rolniczej w Berlinie³.

Organizatorem i pierwszym dyrektorem uczelni był dr Ernst Heinrich (1782-1862) – syn zarządcy dóbr Krzeczyn (Kritschen) na Dolnym Śląsku. Dr Heinrich, kierował uczelnią

¹ S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004, s. 267.

² O genezie uczelni szerzej: M. Patelski, *Przyziemna szkoła wyższa*, „Indeks” 2019, nr 9-10, s. 68-75; K. Cholewa, *Krótki żywot Akademii w Prószkowie*, „Zeszyty Edukacji Kulturalnej. Joseph von Eichendorff Konwersatorium”, Instytut Śląski w Opolu 1997, nr 16, s. 58-69.

³ M. Chamcówna, *Z życia studentów polskich w Prószkowie na Opolszczyźnie w drugiej połowie XIX w.*, „Sobótka” 1949, R. IV, s. 120-137. Tradycje oświaty rolniczej w Pruszkowie nie wymarły całkowicie. Zob. M. Zgoda, *Rys historyczny Królewskiego Instytutu Pomologicznego w Prószkowie*, [w:] Aleksandra Paszkowska [et al.], *Historia Borów Niemodlińskich – 28'*, Niemodlin 2013, s. 158-162.

aż do swej śmierci w 1862 r. W tym czasie zdołał, nie tylko przygotować zabudowania starego zamku rodu Prószkowskich do celów edukacyjnych i mieszkalnych, wyposażyć uczelnię w środki dydaktyczne i aparaturę badawczą, ale także zgromadzić zgrane grono naukowców, którzy tu wykładali oraz prowadzili badania naukowe. Następcą dr Heinricha został, w 1863 r., wybitny niemiecki uczoney – prof. Hermann Settegast, który zasłynął jako autor wielu znaczących prac z dziedziny hodowli i gospodarki rolnej, tworzonych pod bezpośrednim wpływem Karola Darwina, z którym utrzymywał kontakt korespondencyjny. Największe uznanie zdobył jego podręcznik „Die Thierzucht” (Breslau 1868) – „Hodowla zwierząt”⁴. Książka doczekała się w Niemczech aż pięciu wydań, a jej polski przekład ukazał się w 1875 r. Autorem polskiego tłumaczenia, co zapewne nie było przypadkiem, był jeden z najwybitniejszych uczniów Settegasta – Aleksander Trylski⁵. Dyrektor Settegast dał się poznać także jako zdolny organizator i menadżer. Dzięki jego staraniom, uczelnia stale zwiększała liczbę pracowników – wielu z nich z czasem stało się znanymi naukowcami o europejskiej renomie. Dobrą opinię o rolniczej uczelni wzmocniał, promując prószkowską akademię w prasie austriackiej, niemieckiej, polskiej i węgierskiej, co wydatnie wpływało na rekrutację kandydatów zarówno z Niemiec, jak i z Europy Środkowej, a nawet Rosji i Turcji oraz wzmocniało podstawy ekonomiczne uczelni. Prestiż uczelni budował także poprzez udział w międzynarodowych wystawach rolniczych⁶.

NAUKOWCY I WYKŁADOWCY KRÓLEWSKIEJ AKADEMII ROLNICZEJ W PRÓSZKOWIE

Do 1881 r. przez szeregi pracowników prószkowskiej akademii przewinęło się około 63 wykładowców. Wielu z nich odegrało kluczową rolę w rozwoju nauk rolniczych. Prof. Adolf Blomeyer, pracujący w Prószkowie w latach 1865-1869, był później dyrektorem Instytutu Rolniczego w Uniwersytecie w Lipsku; prof. Julius Kühn został z czasem dyrektorem Instytutu Rolniczego w Hall, w dziedzinie nauk rolniczych zapisał się jako jeden z najwybitniejszych znawców fizjologii i ochrony roślin (w Prószkowie prowadził badania nad „głównią kukurydzy”); prof. Carl Leisewitz, który uczył studentów prószkowskich w latach 1863-1866, został później profesorem Politechniki w Darmstadt; prof. Karl Dammann pracownik prószkowskiej akademii w latach 1865-1873 został dyrektorem Szkoły Weterynaryjnej w Hannoverze; prof. Robert Hartmann w latach 1865-1867 nauczyciel zoologii i fizjologii porównawczej w prószkowskiej szkole, był później wykładowcą anatomii w Uniwersytecie w Berlinie; a prof. Hugo Werner, wykładowca i kierownik pola doświadczalnego w Prószkowie w latach 1868-1870, pracował następnie jako profesor organizacji gospodarstwa wiejskiego w Berlinie⁷.

Niezwykłą i barwną osobowością Prószkowa, związaną z miejscową uczelnią od 1847 r. aż do jej rozwiązania w 1881 r., był prof. dr Eugen Krocker – wykładowca chemii organicznej i nieorganicznej, a wcześniej uczeń i bliski współpracownik prof. Jana Purkyněgo na Wydziale Fizjologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Współcześni

⁴ W. Klecki, *Gatunek i rasa*, Warszawa 1924, s. 2,4, 191.

⁵ H. Settegast, *Hodowla zwierząt, podług trzeciego niemieckiego wydania przełożył i własnymi spostrzeżeniami dopełnił Aleksander Trylski*, Warszawa 1875.

⁶ *Exposition universelle de 1867 a Paris. Liste des récompenses décernées par le jury international aux exposants prussiens*, Paris 1867, s. 11.

⁷ M. Wachowski, *Polska kolonia akademicka w Akademii Rolniczej w Prószkowie na Śląsku w latach 1847-1880*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1964, Seria B, z. 9, s. 212-213.

charakteryzowali go przede wszystkim jako naukowca – praktyka, autora licznych analiz na potrzeby przemysłu oraz wynalazcę szeregu instrumentów naukowych i przyrządów potrzebnych w rolnictwie. Istotne były także osiągnięcia Krockera w dziedzinie nawozów rolniczych, w tym względnie współpracował też z wieloma producentami. Do polskich zakładów, z którymi współdziałał prószkowski uczoney, należała m.in. fabryka sztucznych nawozów w Tarnowie, a także pierwsza w Królestwie Polskim firma produkująca nawozy z mączki kostnej należąca do Teodora Sznerera w Sosnowicach⁸. W Prószkowie Krocker uchodził natomiast za niezrównanego dydaktyka. Józef Kosiński pisał o tej stronie jego działalności, iż:

znany uczoneму światu ze swych analiz, niepospolite tu [w Prószkowie] zajmuje miejsce i zajmującym wykładem fizyki i chemii, oraz zręcznością demonstracji, zdaje się czarować słuchaczy; jednakże wśród wykładu technologii, to oczarowanie znika i wykład sam z powodu niepraktyczności, nie wzbudza zaufania⁹.

ORGANIZACJA STUDIÓW I SŁUCHACZE KRÓLEWSKIEJ AKADEMII ROLNICZEJ W PRÓSZKOWIE

Nauka w prószkowskiej uczelni charakteryzowała się względną swobodą, od akademików nie wymagano np. systematycznej obecności na zajęciach. Na początku każdego semestru studenci sami wybierali wykłady i ćwiczenia, na które zamierzali chodzić oraz wpisywali je do specjalnej książki zgłoszeniowej (formularz rejestracyjny), jaką każdy otrzymywał przy zapisach na studia¹⁰.

Z drugiej strony egzaminy, od zdania których uzależniano ukończenie uczelni i uzyskanie dyplomu, zmuszały do pilnego studiowania, zdobywania wiedzy teoretycznej oraz, w przypadku obcokrajowców, pogłębiania znajomości języka niemieckiego. Wielce pożądaną była także uprzednio zdobyta wiedza praktyczna. Anonimowy autor opracowania, z 1864 r., poświęconego nauczaniu w prószkowskiej uczelni, przestrzegał wręcz przed wysyłaniem do uczelni młodzieży nieobitej z zawodem rolnika¹¹.

Nauka w akademii trwała dwa lata (cztery semestry) i kończyła się sześcioma trudnymi egzaminami (produkcja roślinna, hodowla zwierząt, administracja, fizyka, chemia, i biologia), po zdaniu których akademik otrzymywał dyplom ukończenia uczelni¹². Dokument ten, zwany też patentem („zaszczytny patent agronoma”), był dla młodych ziemian oznaką prestiżu, a dla przedstawicieli klas uboższych gwarancją dobrej pracy i przepustką do kariery administratora większych dóbr ziemskich.

⁸ Eugen Otto Franz Krocker, „Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Enthält den Generalbericht über die Arbeiten und Veränderungen der Gessellschaft im Jahre 1891” 1892, t. 69, s. 15-16; „Gazeta Warszawska” 10 VIII 1866, nr 180; „Kurjer Codzienny” 1 V 1867, nr 98.

⁹ J. Kosiński, *Sprawozdanie z podróży do Pruss, zeszłego roku w celu gospodarczym odbytej*, „Korespondent Handlowy, Przemysłowy i Rolniczy” 26 VII 1853, nr 62.

¹⁰ *Die Landwirthschaftliche Akademie Proskau*, Berlin 1872, s. 48.

¹¹ T., *Niekorzyści wynikające z odwiedzania akademii rolniczych bez poprzedniej praktyki*, „Ziemianin” 26 III 1864, nr 13.

¹² Dwuletni okres studiów nie był jednak ściśle przestrzegany. Mniej zdolni studenci mogli studiować dłużej, wnosząc za kolejne semestry odpowiednią, znacznie zmniejszoną, opłatę. Władze uczelni zaliczały także semestry nauki odbyte na innych uczelniach. E. J., *Proszków (Pruskau) d. 20 czerwca 1870 r.*, „Gazeta Warszawska” 27 VI 1870, nr 139; *Die Landwirthschaftliche Akademie Proskau*, Berlin 1872, s. 47-48.

Nieprzypadkowo też w ogłoszeniach o pracę, publikowanych na łamach prasy wielkopolskiej, warszawskiej oraz małopolskiej, podkreślano, iż kandydat jest absolwentem prószkowskiej uczelni i legitymuje się jej dyplomem¹³. Pierwotna organizacja studiów została zmieniona w 1867 r., a wykłady i ćwiczenia praktyczne zostały dostosowane do wymogów stawianych studentom uniwersytetów¹⁴. Przedmioty zaliczone w trakcie studiów w akademii prószkowskiej uznawane były w trakcie dalszej edukacji w uniwersytetach oraz przy zdobywaniu stopni naukowych¹⁵. Z drugiej strony, czas dwuletnich studiów w prószkowskiej akademii, wobec dużej liczby przedmiotów, uznawany był, w latach 70. XIX w., za niewystarczający dla osób „mających być w stanie samodzielnie rozstrzygać kwestie nastręczające się w zawodzie rolniczym, lub też dostatecznie przygotowywać kierowników znaczniejszego przedsiębiorstwa rolniczego”¹⁶.

Prószkowska uczelnia rolnicza przyciągała studentów nie tylko prestiżem i wysokim poziomem nauczania, ale także stosunkowo niskimi opłatami za studia. Począwszy od 1 kwietnia 1852 r., aż do końca jej istnienia, czesne pozostawało tu na niezmiennym poziomie 100 talarów za 2 lata studiów (4 semestry)¹⁷. Dla porównania w Akademii Rolniczej w Eldenie koło Greifswaldu, student płacił w pierwszym roku czesne w wysokości 270-310 tal., a w drugim 50 tal. Wysokie koszty studiów w Eldenie spowodowały, iż po otwarciu uczelni w Prószkowie, zdecydowana większość Polaków wybierała uczelnię na Górnym Śląsku¹⁸.

POLACY W PRÓSZKOWIE

Niemal od początku istnienia uczelni w Prószkowie studiowało tu liczne grono akademików ze wszystkich ziem podzielonej Polski. Maksymilian Dzięgielowski z Glin Wielkich, jeden z pierwszych polskich absolwentów tej szkoły, napisał w 1850 r.:

akademia w Pruskowie na szczególną naszą uwagę zasługiwać powinna z wielu względów. Mamy tutaj do czynienia z klimatem i rolą zupełnie do naszej zbliżoną, z ludem polskim, jego wadami i zaletami, mamy przytem gospodarstwo rozległe, innego sposobu gospodarowania wymagające, jak gospodarstwo małe na kilkudziesięciu morgach; przy tem gorzelnią, browar, cegielnią, chów owiec, krów etc., oraz sposobność zwiedzania małym kosztem i z największą łatwością gospodarstw wzorowych w okolicy odznaczających się wysokim stopniem kultury, chowem bydła i technicznych wyrobów¹⁹.

¹³ „Gazeta Warszawska” 1857, nr 88.

¹⁴ J. Gallus, *Akademia Rolnicza...*, s. 383.

¹⁵ M. Wachowski, *Szkoła żabikowska – studium z zakresu historii nauki i nauczania rolniczego w Poznańskim*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1959, Seria B, z. 2, s. 100.

¹⁶ J. Tiutczew, *Zakłady naukowe rolnicze*, [w:] *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z niem mających*, t. 5, Warszawa 1879, s. 733.

¹⁷ „Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Oppeln” 4 III 1852, nr 9; H. Settegast, *Die landwirthschaftliche Akademie Proskau*, Berlin 1864, s. 37-38.

¹⁸ W. Molik, *Polscy studenci na uniwersytetach niemieckich od końca XVIII do początków XX wieku*, t. I, Poznań 2016, s. 242-243.

¹⁹ M. Dzięgielowski, *Zakład wyższy naukowy rolniczy w Pruskowie*, „Ziemianin” 1850, t. II, poszyt 7, s. 227.

Szacuje się, iż w okresie istnienia akademii, iż jej progi przekroczyło około 470 Polaków, przy czym pełna lista jest trudna do ustalenia²⁰.

Przebywający w Prószkowie Polacy prowadzili aktywne życie naukowe, towarzyskie i patriotyczne. W lipcu 1860 r. z inicjatywy dr. Michała Bonieckiego z Żydowa, powołano do życia Towarzystwo Literacko-Rolnicze Akademików Polaków w Prószkowie (TLR), a jednym z głównych powodów powołania nowej organizacji była chęć odebrania z rąk dyrekcji uczelni polskiego księgozbioru i samodzielne nim zarządzanie. Zaczątkiem Towarzystwa była biblioteka polska, powstała w 1851 r. z inicjatywy Jana Sołowija z Małopolski Wschodniej²¹.

Od 1860 r., obok Towarzystwa Literacko-Rolniczego, działało w Prószkowie także Towarzystwo Bratniej Pomocy Akademików Polaków (TBP). Jego statut wzorowano najprawdopodobniej, na przepisach Towarzystwa Bratniej Pomocy Młodzieży Polskiej we Wrocławiu, które istniało już w 1853 r.²². Organizacja powstała z inicjatywy Karola Bernatowicza z Krzywoszyńiec na Podolu, Bolesława Steckiego z Kijowa, Waleriana (Walerego) Rutkowskiego z Jaguszewic, a jej pierwszym prezesem był, najprawdopodobniej, Tomasz Kozłowski ze Strzelna²³. W okresie powstania styczniowego, towarzystwo niestety zawiesiło działalność. W 1865 r. z inicjatywy Antoniego Śniegockiego z Poznania organizacja ponownie zaczęła działać, a nowym prezesem wybrano Edwarda Donimirskiego z Buchwałdu²⁴.

Działalność polskich akademików w Prószkowie, była tematem wielu artykułów, zamieszczanych na łamach polskiej prasy. Stosunkowo liczne relacje z życia prószkowskich studentów ukazywały się m.in. na łamach lwowskiej prasy „Gazety Narodowej” i „Ruchu Literackiego”, co było zasługą Agatona Gillera (rodem z Opatówka w powiecie kaliskim), znanego publicyście i działacza politycznego, który utrzymywał kontakty korespondencyjne z członkami TLR (1870-78)²⁵. W korespondencji z wystawy Wiedeńskiej 1873 r. Giller napisał m.in. o pięknej ekspozycji urządzonej przez Akademię Rolniczą w Prószkowie:

²⁰ Do listy 338 studentów, którą sporządził Marian Wachowski we współpracy z Janem Morawskim, dodano nazwiska 132 akademików, ustalone na podstawie publikowanych w prasie z epoki (m.in. „Ziemiańska” i „Gazety Toruńskiej”) sprawozdań Towarzystwa Literacko-Rolniczego Akademików Polaków w Prószkowie i Towarzystwa Bratniej Pomocy w Prószkowie. Dodatkowe nazwiska ustalono na podstawie korespondencji Władysława Fenrycha, który studiował w Prószkowie w latach 70. XIX w. oraz danych z akt Dyrekcji Policji w Poznaniu. M. Wachowski, *Polska kolonia akademicka...*, s. 214, 219-223; Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Prezydium Policji w Poznaniu (dalej: PPP), sygn. 7071; Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, Papiery Władysława Edwina Fenrycha (1882-1905), sygn. 2852.

²¹ J. Sołowij, *Fundacja zbioru pism rolniczych do użytku kształcących się Polaków w wyższym zakładzie naukowym rolniczym w Pruszkowie*, „Ziemiańska” 1853, t. XII, poszyt 9, s. 47-49; *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Rolniczego-Literackiego Akademików Polaków w Prószkowie*, „Ziemiańska” 27 IV 1867, nr 17.

²² Statut wrocławskiego towarzystwa zachował się w tece z aktami studentów prószkowskich, sporządzonymi przez policję pruską w Poznaniu. APP, PPP, sygn. 7071, *Ustawy Towarzystwa Bratniej Pomocy Młodzieży Polskiej we Wrocławiu [1853]*, k. 101-105.

²³ „Czas” 11 VIII 1860, nr 183; „Ziemiańska” 21 XI 1868, nr 47, s. 4.

²⁴ M. Chamcówna, *Życia studentów...*, s. 131.

²⁵ Korespondencja ta, przechowywana była w Bibliotece Raperswilskiej, której zasoby włączono do zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie, gdzie uległa zniszczeniu podczas II wojny światowej. Informacje dotyczące tych zbiorów zachowały się jedynie w inwentarzu Biblioteki Narodowej. *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej*, t. 2 cz. 1, *Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej: rękopisy 1315-2299*, Warszawa 1938, s. 295; S. Kieniewicz, *Agaton Giller*, [w:] PSB, t. VII, Kraków 1948-1958, s. 467-470.

a mianowicie o systematycznie ułożonej kolekcji różnych gatunków wełny, służącej do nauki i o drugim zbiorze wzorów wełny, okazującym postęp owczarstwa w Niemczech, za który H. Settegast, dyrektor akademii, otrzymał dyplom uznania. Oprócz tego godnym jest uwagi bardzo obszerny zbiór nasion gospodarczych, które uległy różnym chorobom, wystawiony przez doświadczalną pomologiczną stację tejże akademii; modele żniwiarek i młockarni dla wskazania postępu w ulepszaniu tych machin gospodarczych i wreszcie próby różnych gatunków gruntu w dobrach prószkowskich²⁶.

Kres polskich organizacji w Prószkowie nastąpił w 1880 r. Wobec zapowiedzianej, przez władze niemieckie, decyzji o rozwiązaniu Królewskiej Akademii Rolniczej w 1881 r., członkowie obu polskich organizacji podjęli decyzje o ich likwidacji. 23 czerwca 1880 r., na ostatnim zebraniu, członkowie Towarzystwa Literacko-Rolniczego w Prószkowie postanowili przekazać cały majątek organizacji oraz księgozbiór biblioteczny, liczący 976 dzieł w 1465 tomach, członkom Towarzystwa Naukowego Akademików Polaków w Berlinie²⁷. Fundusz Towarzystwa Bratniej Pomocy w Prószkowie, zgodnie z ówczesnym statutem organizacji, został natomiast przekazany Towarzystwu Bratniej Pomocy przy Wyższej Szkole Rolniczej w Dublanach²⁸.

STUDENCI ARP Z WIELKOPOLSKI WSCHODNIEJ

Wśród Polaków studiujących w Akademii Rolniczej w Prószkowie, obok licznych Wielkopolan z zaboru pruskiego, znaleźli się także mieszkańcy wschodniej Wielkopolski – osoby tu urodzone lub zamieszkałe. Ich liczba wynosiła ogółem 17, z czego dziewięciu związanych było z powiatem kaliskim, dwóch z powiatem konińskim i po trzech z słupeckim i tureckim. Z powiatem kaliskim związani byli: Lucjan Ścibor-Bogusławski (1844-1904), pochodzący z Włocin pod Błaszczkami, ale długoletni administrator dóbr Blizanów, Władysław Eliaszewicz pochodzący z Olszowej pod Kępem, ale osiadły w Kaliszu, Julian Filleborn (?-1863) z Kalisza, Bronisław Franciszek Grodzicki (1856-1940) ze Słuszkowa, Gustaw Grünfeld (1856?-1884) z Kalisza, później właściciel majątku Tymieniec, Alfred Hindemit (Hindemith) (1849-1895) z Kalisza, Aleksander Walewski z Kalisza, Tadeusz Wyganowski (1838-1903) z Warszówki oraz Edward Jezierski z Kalisza. Z powiatu konińskiego studiowali w ARP Norbert Bolesław Milewski (1857-1914) z Mikorzyna (późniejszy ks. proboszcz w Wielgomłynach) oraz Włodzimierz Ścigalski (1845-1910) z Lichenia. Powiat słupecki reprezentowali w Prószkowie: Stefan Grabski (1857-1918) z Ciemierowa, Adam Hulewicz (1853-1905) z Młodziejewic oraz Stanisław Nieszczotta (1847-1922), rodem z Poznania, ale właściciel Korzewka. Z powiatu tureckiego pochodzili akademicy: Piotr Danysz (1859-1924) z Chylina, Fryderyk Meissner z Koła, administrator majoratu Kościelnica oraz Gustaw Zaborowski (1847-1884) z Chocimia²⁹.

Spośród wymienionych studentów trzech podjęło naukę w ARP w latach 50. XIX w.: Meissner, Filleborn i Wyganowski; w latach 60. studiowało siedmiu: Bogusławski,

²⁶ *Polska na wystawie powszechnej w Wiedniu 1873 r. Listy Agatona Gillera*, t. II, Lwów 1873, s. 141.

²⁷ „Ziemiańin” 1880, nr 32; „Gazeta Toruńska” 1881, nr 57.

²⁸ „Rolnik” 1880, nr 3.

²⁹ Listę ustalono na podstawie sprawozdań Towarzystwa Literacko-Rolniczego Akademików Polaków w Prószkowie i Towarzystwa Bratniej Pomocy w Prószkowie publikowanych w prasie z epoki (m.in. „Ziemiańina” i „Gazety Toruńskiej”) oraz pracy M. Wachowski, *Polska kolonia akademicka...*, s. 219-223.

Eliaszewicz, Walewski, Zaborowski, Jezierski, Ścigalski oraz Nieszczotta. W latach 70. XIX w. w Prószkowie przebywało siedmiu akademików: Milewski, Hindemith, Grodzicki, Grünfeld, Hulewicz, Danysz oraz Grabski. Należy założyć, iż w latach 70. XIX w. mogło studiować w Prószkowie znacznie więcej Polaków, w tym Kaliszan, wymienione nazwiska pochodzą bowiem tylko ze sprawozdań TLR i TBP, nie posiadamy natomiast pełnej listy immatrykulowanych akademików.

Jak wynika ze sprawozdań polskich organizacji, studenci z Wielkopolski wschodniej należeli do grona najbardziej aktywnych akademików Polaków w Prószkowie, na przełomie lat 60. i 70. XIX w. – co najmniej ośmiu należało do TLR i TBP. Wśród tych byli: Gustaw Zaborowski, członek TLR w semestrze letnim 1869, Bolesław Milewski członek TLR w 1875 r., Alfred Hindemith TLR 1875-76, Bronisław Grodzicki TBP, Gustaw Grünfeld TLR i TBP w semestrze zimowym 1878-1879, Adam Hulewicz TLR 1878, Piotr Danysz TLR 1880 oraz Stefan Grabski członek TLR i TBP 1880.

Spśród wymienionych studentów ARP zdecydowana większość wybrała zawód zgodny z wykształceniem, tj. właściciela majątku ziemskiego lub administratora większych dóbr. Nieznane są jedynie losy dwóch mieszkańców Kalisza, Aleksandra Walewskiego i Edwarda Jezierskiego. Swoich sił w zarządzaniu gospodarstwem wiejskim nie zdążył natomiast sprawdzić Julian Ojcomir Filleborn³⁰, najprawdopodobniej stryjeczny brat Emilii Filleborn – właścicielki bardzo popularnej w Kaliszu pensji dla dziewcząt³¹. Już podczas studiów w Prószkowie Julian Filleborn był obserwowany przez pruską policję jako prawdopodobny uczestnik organizacji narodowej³². W czasie powstania 1863 r. wziął udział w walkach partii Dionizego Cetkowskiego jako adiutant dowódcy. Zginął w potyczce pod Mieszkami 12 sierpnia 1863 r., pochowany w zbiorowej mogile na cmentarzu w Sońsku³³.

ABSOLWENCI ARP – WYBRANE SYLWETKI

RADYKALNY ZIEMIENIN – PIOTR DANYSZ

Wybitnym i niedocenionym absolwentem Prószkowa był niewątpliwie Piotr Chryzostom Danysz, urodzony 5 grudnia 1858 r. w Chylinie (gmina Russocice) w powiecie tureckim. Ród Danyszów wywodził się z Pniew w zachodniej Wielkopolsce, a rodzicami Piotra byli Antoni i Maria z Nesterowiczów. Piotr Danysz początkowo studiował medycynę na Uniwersytecie Dorpackim. Ze studiów tych zrezygnował, bo, jak sam orzekł, zawód ten obrzydził sobie „podczas krojenia pięty”³⁴. Wówczas też przeniósł się na ARP, wybierając profesję rolnika. W trakcie studiów przysłużył się Towarzystwu Literacko-Rolniczemu jako ostatni jego bibliotekarz, który odpowiadał za sprawne przekazanie biblioteki towarzystwu akademickiemu w Berlinie³⁵.

³⁰ Julian był synem Jana Antoniego Fielleborna, urodził się w Rochalikach w 1837 r. S. Uruski, *Rodzina: herbarz szlachty polskiej. Uzupełnienia*, Cz. 3, Antoniewicz-Podowski, Warszawa 1934, s. 24.

³¹ *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831-1870. Materiały źródłowe*, wstęp, wybór i oprac. K. Poznański, Warszawa 1993, 169, 350, 378, 423; M. Czapska, *Prywatne szkoły średnie w Królestwie Polskim, w latach 1831-1862*, Kielce 2002, s. 244-246.

³² APP, Prezydium Policji, sygn. 7071, k. 8.

³³ S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863-1864*, Rapperswil 1913, s. 247.

³⁴ H. Witek, J. Makulec, *Z Brusowa w świat. Piotr Danysz i jego rodzina*, Ryki 2005, s. 25; G. Błaszczyk, *Dorpatczycy. Polscy studenci na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1918 i ich dalsze losy. Słownik biograficzny*, t. 1, Poznań 2021, s. 373.

³⁵ „Ziemiainin” 1880, nr 32; „Gazeta Toruńska” 1881, nr 57; R. Ergetowski, *Biblioteka Towarzystwa Naukowego Akademików Polaków w Berlinie 1868-1919*, „Roczniki Biblioteczne” 1987, z. 2, s. 5.

Po ślubie z Zofią Zawadzką, z posagu żony, zakupił majątek Brusów koło Ryk, gdzie gospodarzył do końca życia³⁶. W czasach aktywności zawodowej brał udział w pracach wielu stowarzyszeń i partii politycznych. Danysz był członkiem zarządu Towarzystwa Rolniczego Guberni Siedleckiej 1912 r., mecenasem ruchu zaraniarskiego, uczestnikiem zjazdu Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Stanisława Staszica w 1907 i 1909 r. oraz członkiem Zarządu Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Staszica 1909 r.³⁷. W czasie I wojny światowej został członkiem Partii Ludowej, a następnie Zjednoczenia Ludowego w 1917 r., przez krótki czas należał także do PSL „Wyzwolenie”, z którego jednak wystąpił³⁸. Bogata była także działalność publicystyczna Danysza, który był autorem artykułów i prac poświęconych rolnictwu, w tym m.in.: *O żywieniu się roślin gospodarczych* (Warszawa 1900), *O płodozmianie i gospodarstwie płodozmiennem* (Warszawa 1902) oraz *O chwastach* (Warszawa 1924). Piotr Danysz zmarł 6 stycznia 1924 r. w swoim domu w Brusowie; doczesne szczątki znanego działacza społecznego spoczęły na cmentarzu w Rykach³⁹. Małżeństwo Danyszów miało pięcioro dzieci. Spośród nich, postacią szczególnie znaną była Regina Danysz-Fleszarowa – pierwsza kobieta, która obroniła doktorat z geologii na Sorbonie, nauczycielka, naukowiec, senator w II RP, współorganizatorka Stronnictwa Demokratycznego i żołnierz AK⁴⁰.

KSIĄDZ-SPOŁECZNIK – NORBERT MILEWSKI

Niezwykłą postacią spośród absolwentów ARP był także Norbert Bolesław Milewski urodzony 20 maja 1857 r. w Mikorzynie, w ziemiańskiej rodzinie Józefa i Konstancji z Wierzchlejskich. Jego ojciec był z wykształcenia prawnikiem i znanym działaczem społecznym w powiecie konińskim, zwolennikiem uwłaszczenia chłopów. Brat Norberta – Celestyn Milewski jako student prawa Uniwersytetu Wrocławskiego, należał do konspiracji przedpowstaniowej. Po wybuchu powstania wstąpił do partii płk. Léona Younga de Blankenheima i zginął w walce z Rosjanami pod Nową Wsią. Nieprzeciętnymi postaciami były także siostry Norberta, Aniela Milewska – znana dziennikarka i autorka powieści oraz Klotylda, zakonnica, przełożona szarytek w Lublinie⁴¹. Milewski, po ukończeniu Gimnazjum w Kaliszu, podjął studia w ARP w 1875 r.⁴². Po studiach gospodarzył w dobrach rodzinnych w Mikorzynie. Przez współczesnych był opisywany jako propagator idei pozytywistycznych i zwolennik uświadomienia ludu, a także jako organizator sklepu spożywczego oraz kasy oszczędnościowej dla miejscowych włościan⁴³.

³⁶ G. Błaszczyk, *Dorpatczycy...*, s. 373.

³⁷ „Słowo” 1909, nr 69; „Nowa Gazeta” 1912, nr 167; „Kurjer Warszawski” 1913, nr 165; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce. Przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1947, s. 54, 65-66.

³⁸ [Nekrolog] „Kurier Warszawski” 1924, nr 13.

³⁹ H. Witek, J. Makulec, *Z Brusowa w świat...*, s. 36-37.

⁴⁰ Z. Wójcik, *Regina Danysz-Fleszarowa 1888-1969*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1970, nr 4, s. 791-796.

⁴¹ W. Albrecht, *Aniela Milewska*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław-Warszawa 1976, s. 203-204.

⁴² „Ziemiańin” 1875, nr 32.

⁴³ „Gazeta Polska” 1885, nr 107.

To, co martwiło rodzinę i przyjaciół Norberta, to fakt iż, jak pisano, „prześlągnięty idea bezwyznaniową stracił wiarę swoich przodków”⁴⁴. Przełom w życiu młodego ziemianina nastąpił w chwili śmierci jego matki Konstancji⁴⁵. Wówczas to udał się, w wieku 33 lat, do seminarium duchownego we Włocławku, po ukończeniu którego został, w 1895, wyświęcony na księdza⁴⁶. Przez kilka następnych lat, jako wikary, pełnił posługę w parafiach: Kłomnice, Sulmierzyce, Kalisz, Chocz, Konin, Kalisz i Niedospielin⁴⁷. W 1904 r. został mianowany administratorem parafii w Wielgomłynach, gdzie z czasem został proboszczem⁴⁸. Tu dał się poznać jako wybitny ksiądz społecznik. Milewski był organizatorem sklepu spożywczego, biblioteki i kasy oszczędnościowej. Był także organizatorem i prezesem straży pożarnej w Wielgomłynach w 1913. Równocześnie inicjował ruch spółdzielczy wśród chłopów, był prezesem kółka rolniczego w Wielgomłynach, na rzecz którego oddał część plebanii i zabudowań gospodarczych, a także wiceprezesem wydziału kółek rolniczych w Piotrkowie (w 1912 r.)⁴⁹. Równocześnie współpracował z czasopismem „Przewodnik Spółek i Kółek Rolniczych”, na łamach którego zamieszczał artykuły z zakresu rolnictwa (m.in. autorem: *Jeszcze o sadzeniu ziemniaków*, „Przewodnik Spółek i Kółek Rolniczych” 1911, s. 115). Proboszcz Milewski dokonał także odnowienia miejscowego kościoła p.w. św. Stanisława oraz budynków po klasztorze paulinów. W ostatnim okresie życia duchowny podjął również działania, których celem było utworzenie mleczarni spółdzielczej i domu ludowego w Wielgomłynach. Starania te przerwała, niestety, śmierć. Ks. Norbert Bolesław Milewski zmarł 17 stycznia 1914 r. w Wielgomłynach, gdzie też został pochowany⁵⁰. W pośmiertnym wspomnieniu napisano o duchownym:

Żył jako ksiądz jak najskromniej, ubogo, bez żadnych wymagań do życia, nie tłocząc się do przodu w hierarchii duchownej. Prawdziwy kapłan na modłę pierwszych chrześcijan, cichy, skromny, żyjący tylko dla Kościoła i swoich parafian [...] ⁵¹.

STEFAN GRABSKI – WSPÓŁTWÓRCA FENOMENU LISKOWA

Kolejnym absolwentem ARP, który przysłużył się polskiemu rolnictwu i oświacie rolniczej był Stefan Grabski. Absolwent ARP urodził się 1 września 1858 r. w Ciemięrowie (w powiecie słupeckim) w ziemiańskiej rodzinie Konstantego i Anny z Szafarkiewiczów. W młodości Grabski odebrał staranne wykształcenie, studiował na Uniwersytecie Berlińskim, a następnie w ARP⁵². W czasie studiów w Prószkowie został

⁴⁴ „Rolnik i Hodowca” 1890, nr 32; *Zgon zasłużonego kapłana*, „Goniec Częstochowski” 1914, nr 98.

⁴⁵ „Rolnik i Hodowca” 1914, nr 32.

⁴⁶ *Zgon zasłużonego kapłana...*

⁴⁷ „Słowo” 1896, nr 24; „Kurjer Warszawski” 1900, nr 259; „Gazeta Świąteczna” 1900, nr 1023; „Kurjer Warszawski” 1903, nr 234.

⁴⁸ „Słowo” 1904, nr 244.

⁴⁹ S. S. Gajewski, *Duchowieństwo w Królestwie Polskim wobec towarzystw rolniczych 1897-1914*, „Roczniki Humanistyczne” 1990, t. 38, z. 2, s. 185, 192, 211, 218, 22. R. Sikorski, *Miejscowości powiatu noworadomskiego w częstochowskich gazetach w latach 1906-1914*, „Zeszyty Radomszczańskie” 2017, t. 13, s. 87-88;

⁵⁰ „Słowo” 1914, nr 36.

⁵¹ *Zgon zasłużonego kapłana...*

⁵² „Rolnik” 1880, nr 5; „Ziemiańin” 7 VIII 1880, nr 32; Archiwum domowe p. Stanisława Plewako, Portret Stefana Grabskiego z opisem jego życia.

ostatnim kuratorem TBP, piastując to stanowisko, uczestniczył w likwidacji „Bratniaka” (w związku z likwidacją uczelni) i przekazania jego środków finansowych Towarzystwu Bratniej Pomocy Szkoły Rolniczej w Dublanach pod Lwowem⁵³.

*Stefan Grabski, około 1880 r.,
Źródło: zbiory Stanisława Plewako*

W listopadzie 1884 r. Grabski pojął za żonę Sabinę ze Śniechowskich. Młoda para osiadła w majątku Wola Droszewska nad Prosną. Po śmierci żony, w 1908 r., Grabski sprzedał Wolę Droszewską i osiedlił się w majątku Dębsko⁵⁴. W nowym miejscu zamieszkania nawiązał bliskie kontakty z księdzem społecznikiem Wacławem Blizińskim, proboszczem parafii Lisków, którego gorliwie wspierał. Ks. Bliziński, twórca wzorcowej wsi Lisków, narzekając na brak wsparcia ze strony miejscowych ziemian, po latach wspominał:

Na szczęście w 1913 roku [faktycznie w 1908 r.] wyszedł, majątek nabył, dziś nie żyjący, Grabski Stefan, z którym i jego rodziną mam jak najlepsze stosunki i wielką pomoc w pracy⁵⁵.

Grabski był m.in. współzałożycielem i prezesem, w latach 1912-1918, Spółdzielni Mleczarskiej w Liskowie. Jej założenie nie byłoby możliwe bez przekazanych 40 rasowych krów z hodowli Grabskiego⁵⁶. Jak podkreślił ks. Bliziński w swych pamiętnikach,

⁵³ „Rolnik” 1880, nr 3; K. Redziński, *Dzieje Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów Akademii Rolniczej w Dublanach (1856-1919)*, „Przegląd Nauk Stosowanych” 2005, nr 6, s. 130.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ W. Bliziński, *Wspomnienia z mojego życia i pracy*, oprac. G. Waliś, Szczesne 2017, s. 50.

⁵⁶ A Chmielińska, *Wieś polska Lisków w Ziemi Kaliskiej*, Lisków 1925, s. 62.

Grabski był jedynym ziemianinem (osobą „ze dworu”), który wsparł tę inicjatywę⁵⁷. Obok tego należał on do Rady Nadzorczej Towarzystwa Oszczędnościowo-Pożyczkowego, był prezesem liskowskiego Kółka Rolniczego, a także organizatorem miejscowych wystaw rolniczych⁵⁸. W samym Kaliszu Grabski zaangażowany był w prace Komitetu Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu⁵⁹. W 1907 r. został także jednym z inicjatorów budowy Szkoły Rolniczo-Hodowlanej w Liskowie, której gmach powstał w 1913 r.⁶⁰. Uroczyste otwarcie szkoły miało miejsce 5 stycznia 1914 r., kierownikiem szkoły został inż. Wacław Dąbrowski. Do rady pedagogicznej tej placówki weszli wówczas m.in. ks. Bliźniński i Stefan Grabski. W szkole prowadzono kursy mleczarskie oraz rolniczo-hodowlane⁶¹.

Stefan Grabski, mecenas liskowskiej szkoły i współpracownik ks. Bliźnińskiego, zmarł 3 marca 1918 r. w wieku 59 lat⁶². Pogrzeb odbył się 7 marca, a doczesne szczątki właściciela Dębska spoczęły na cmentarzu w Godzieszach, w powiecie kaliskim⁶³. W 1919 r. jego córki ofiarowały Szkole Rolniczo-Hodowlanej 15 morgów ziemi ornej i łąk, z których dochód miał służyć, co roku, bezpłatnemu utrzymaniu dwóch stypendystów. Powyższy fundusz miał nosić imię śp. Stefana i Sabiny Grabskich⁶⁴. W okresie II RP współpracę z ks. Bliźnińskim kontynuował zięć Stefana Grabskiego – Aleksander Chrostowski wraz z żoną Anną z Grabskich⁶⁵.

GUSTAW GRÜNFELD – SYN KUPCA, KTÓRY POKOCHAŁ ZAWÓD ROLNIKA

Spśród kaliskich akademików osobą wyjątkową, ze względu na żydowskie pochodzenie, był Gustaw Grünfeld – aktywny członek obu polskich organizacji działających w Prószkowie. Grünfeld urodził się najprawdopodobniej w 1856 r. w rodzinie znanych kupców kaliskich. Jego ojciec Szymon Grünfeld, „obywatel Kalisza” i właściciel dóbr Tymieniec, był znanym filantropem, założycielem pierwszej w tym mieście szkoły elementarnej dla ludności żydowskiej oraz kuratorem szpitala starozakonnego⁶⁶.

W czasie studiów w akademii prószkowskiej, Gustaw Grünfeld był niezwykle aktywnym członkiem obu polskich organizacji w Prószkowie. W tym czasie, w semestrze zimowym 1878-1879, pełnił funkcję bibliotekarza TLR oraz podskarbiego TBP⁶⁷. W trakcie studiów należał także do grona sygnatariuszy adresu ofiarowanego, z okazji jubileuszu pięćdziesięciolecia pracy literackiej, przewodnikowi duchowemu prószkow-

⁵⁷ W. Bliźniński, *Wspomnienia...*, s. 95.

⁵⁸ M. Sobczak-Waliś, *Aleksander Chrostowski i Antoni Piątkowski. Ostatni właściciele Dębska*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego KALISIA” 2015, t. 4, s. 13-14. W. Koźmiński, *Pokaz inwentarza włościńskiego w Liskowie*, „Zorza” 1913, nr 44.

⁵⁹ S. Bulewski, *Książka Pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarz. Wzajemnego Kredytu łącznie z b. Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich za 21-letni okres ich istnienia 1893-1914*, Kalisz 1914, s. 69.

⁶⁰ *Dwudziestolecie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie*, Warszawa 1922, s. 69. W. Karczewski, *Lisków. Dzieje jednej wsi polskiej*, Kraków 1937, s. 72-73; W. Bliźniński, *Wspomnienia...*, s. 105.

⁶¹ M. Sobczak-Waliś, *Aleksander Chrostowski...*, s. 14.

⁶² *Śp. Stefan Grabski*, „Kurier Poznański” 1918, nr 70.

⁶³ M. Sobczak-Waliś, *Aleksander Chrostowski...*, s. 14.

⁶⁴ A Chmielińska, *Wieś polska Lisków...*, s. 90.

⁶⁵ M. Sobczak-Waliś, *Aleksander Chrostowski...*, s. 17.

⁶⁶ „Izraelita” 30 XII 1881, nr 50.

⁶⁷ „Rolnik”, 1879, nr 5

skiej młodzieży – Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu⁶⁸. Podarunek ten został wręczony, sędziwemu już pisarzowi podczas uroczystości, które odbyły się w Krakowie w dniach od 2 do 7 października 1879 r.⁶⁹

Gustaw, po ukończeniu studiów w ARP, z zapałem zajął się gospodarowaniem w majątku Tymieniec, który wkrótce zasłynął jako miejsce hodowli rasowych owiec. Równocześnie wiedzę rolniczą, z zakresu hodowli owiec i bydła, starał się propagować w prasie, m.in.: w „Kaliszaninie” i „Tygodniku Rolniczym”, czym zyskał sobie poważanie i sympatię miejscowego społeczeństwa⁷⁰. Dobrze zapowiadającą się karierę młodego hodowcy przerwała nieoczekiwana śmierć. Gustaw Grünfeld zmarł 21 października 1884 r. W nekrologu opublikowanym na łamach „Kaliszanina” napisano:

Gustaw Grünfeld należał do liczby tych świątłych izraelitów, którzy urodziwszy się na naszej ziemi uważają ją za swoją ojczyznę i pracują pożytecznie dla jej dobra na równi z innymi obywatelami kraju. Ukończywszy b. wyższą szkołę agronomiczną w Pruszkowie, jako wykwalifikowany agronom objął po ojcu posiadłość ziemską Tymieniec pod Kaliszem i z zapałem młodego wieku oddał się rolnictwu. Pomimo, iż zajęcia i kłopoty gospodarskie absorbowały mu czas cały znalazł jednakże wolne chwile na pracę umysłową już to czytając wiele książek, już też pisząc artykuły rolnicze (...). Nadmierna praca i kłopoty podkopały młody organizm i sprawiły, iż pożyteczny i wiele rokujący na przyszłość młodzieniec w 28 roku życia wykreślony został z liczby żyjących⁷¹.

TADEUSZ WYGANOWSKI – ZIEMIANIN I DZIAŁACZ TOWARZYSTWA KREDYTOWEGO ZIEMSKIEGO

Niezwykle zasłużonym dla lokalnej społeczności był także Tadeusz Wyganowski, pochodzący ze znanej rodziny ziemiańskiej. Wyganowski przyszedł na świat w 1838 r. w rodzinie Wojciecha i Cecylii z Żychlińskich⁷². Jego ojciec był właścicielem majątku Warszówka pod Kaliszem⁷³. Już w czasie studiów w ARP Wyganowski należał, najprawdopodobniej, do polskiej konspiracji. W 1863 r. wziął udział w powstaniu, walczył w partii Mieszkowskiego i kpt. Maksymiliana Broekere, a następnie płk. Edmunda Taczanowskiego. Był też uczestnikiem jednej z największych bitew powstania pod Pызdrami 29 kwietnia 1863 r.⁷⁴

⁶⁸ *Księga pamiątkowa jubileuszu J. I. Kraszewskiego 1879 roku*, Kraków 1881, s. 147.

⁶⁹ „Czas” 8 X 1879, nr 231. Już wcześniej wystawa darów dla jubilata odbyła się w Poznaniu. Prezent od prószkowskich akademików opisywano następująco: „Adres ten został wykonany przez pana Kornfelda z Poznania, a wykonany bardzo pięknie. Cały zrobiony piórem; u góry mieści dwóch aniołów, jednego z księgą, drugiego z lirą, u dołu Krakowiak i dziewczoja polska – a wszystko pośród bardzo pięknych dekoracji z kwiatów i drzew”. „Dziennik Poznański” 14 IX 1879, nr 211.

⁷⁰ Obszerny był zwłaszcza cykl Grünfelda poświęcony historii i hodowli owiec, opublikowany na łamach „Kaliszanina”. G. Grünfeld, *Słowo w kwestii hodowli owiec*, „Kaliszanin” 1879, nr 91.

⁷¹ Nekrolog, „Kaliszanin” 1884, nr 86.

⁷² Tadeusz Wyganowski, https://boretti-saga.pl/rodziny/wyganowscy/tadeusz_marcin_wyganowski.html [dostęp: 05.04.2023]

⁷³ Warszówkę – jako przykład postępowego gospodarstwa rolnego opisano szerzej w pracy: J. Jeleński, *Kalisz i jego okolice*, Warszawa 1875, s. 96-98.

⁷⁴ W pracy Zielińskiego nazwisko Wyganowskiego zostało przekreślone na „Kazimierz Wyganowski”. J. Wieniawski, *Kartki z mego pamiętnika*, t. 2, Warszawa 1911, s. 19, 28; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863-1864*, s. 197, 489.

Po zakończeniu powstania zajął się działalnością rolniczą, kolejno poszerzając swoje dobra. Już przed powstaniem był dziedzicem Piotrowa w gm. Blizanów, a w późniejszym czasie zakupił także Zbylczyce i Kaznów w powiecie tureckim oraz Umień w powiecie kolskim. W 1879 r. za namową Wyganowskiego zawiązał się komitet skupiający zarówno ziemian, jak i włościan, posiadających ziemie na Nerem, którego celem była regulacja rzeki. Projekt ten został z sukcesem zrealizowany, co zwiększyło autorytet Wyganowskiego jako prezesa spółki melioracyjnej⁷⁵.

Równocześnie Wyganowski dał się poznać jako społecznik. W 1882 r. po wielkim pożarze w Dąbiu nad Nerem, został wybrany na kierownika miejscowego komitetu założycielskiego ochotniczej straży pożarnej, którego działania wsparł moralnie i materialnie. Działania komitetu przyniosły oczekiwany skutek, wkrótce znalazły się fundusze na zakup beczek, sikawek i drabin z fabryki Adolfa Troetzera w Warszawie, a do straży zgłosiło się 130 „zdrowych i silnych” ochotników⁷⁶.

W 1890 r. cieszący się zaufaniem części elit powiatu kaliskiego, Tadeusz Wyganowski został kandydatem na eksponowane stanowisko radcy (członka władz naczelnych) Komitetu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (TKZ) w Warszawie⁷⁷. Wybory do towarzystwa odbyły się w atmosferze ostrego konfliktu, pomiędzy zwolennikami dawnego prezesa margrabiego Zygmunta Wielkopolskiego i jego przeciwnika Ludwika Górskiego⁷⁸. Ze względu na nazwiska wybory nabrały charakteru ideowego. Ostatecznie wygrało stronnictwo Górskiego, a Wyganowski został radcą towarzystwa i funkcję tę pełnił aż do śmierci. Należy zaznaczyć, że w ówczesnych sporach i projektach, był on mocno wspierany przez brata Zygmunta – dziedzica Warszówki, który pełnił funkcję prezesa „dyrekcji szczegółowej” władz towarzystwa w Kaliszu⁷⁹.

Praca Tadeusza Wyganowskiego na forum TKZ była wysoko oceniana przez ówczesnych. Na łamach prasy pisano, iż był bardzo skuteczny w oddłużaniu majątków ziemskich zagrożonych bankructwem⁸⁰. Doceniano także jego projekty finansowe służące stabilizacji kredytów, które, wedle jego planów, miały być denominowane w złocie, odpornym na wahania kursów rubla. Plan ten nie wszedł w życie, ale jego autor spotkał się z uznaniem społeczeństwa⁸¹. Dzięki pracy we władzach naczelnych TKZ stał się też bardzo wpływową osobistością Kalisza.

Tadeusz Wyganowski zmarł 15 kwietnia 1903 r. w Warszawie. Uroczystości pogrzebowe miały bardzo podniosły charakter. Po nabożeństwie żałobnym w kościele św. Piotra i Pawła, w którym uczestniczyły władze TKZ, trumna ze zwłokami zmarłego została przetransportowana na dworzec, skąd została wysłana do Kalisza. Ceremonię pogrzebową poprowadził ks. kanonik Józef Bronisław Szafnicki. Zmarłego żegnali koledzy z TKZ na czele z Januszem Śliwiński i Władysławem Wardęskim. W pogrzebie uczestniczył także rosyjski gubernator, kaliski senator Michaił Pietrowicz Daragan.

⁷⁵ „Zorza” 1881, nr 43; Tadeusz Wyganowski, https://boretti-saga.pl/rodziny/wyganowscy/tadeusz_marcin_wyganowski.html [dostęp: 05.04.2023]

⁷⁶ „Kaliszanin” 1882, nr 1.

⁷⁷ „Kurjer Warszawski” 1903, nr 104.

⁷⁸ A. Szwarz, *Spór o przywództwo czy o koncepcję ugody? Rywalizacja Ludwika Górskiego i Zygmunta Wielkopolskiego w wyborach do władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim w 1890 r.*, „Przegląd Historyczny” 1984, z. 2, s. 267, 269.

⁷⁹ „Słowo” 1896, nr 92.

⁸⁰ „Gazeta Rolnicza” 1894, nr 9.

⁸¹ „Słowo” 1903, nr 86.

Ciało zmarłego spoczęło w rodzinnym grobowcu na cmentarzu w Kaliszu⁸². W związku z Zofią z domu Bronikowską miał Wyganowski dziewięcioro dzieci: Ludwika Tadeusza Szczepana, Bolesława Kazimierza, Kazimierza Marcina, Stanisława, Bronisława, Zofię Ewę, Jadwigę, Zygmunta oraz Tadeusza⁸³. Wnukiem Tadeusza Wyganowskiego był natomiast znany historyk, pedagog i pisarz Wojciech Wyganowski⁸⁴.

DYPLOMOWANY OW CZARZ – WŁADYSŁAW ELIASZEWICZ

Ciekawym przykładem kariery, wychowanka prószkowskiej akademii, jest życiorys Władysława Eliaszewicza. Należał do grona najwybitniejszych hodowców owiec, jacy działali na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. Co istotne, większość tych zawodowych pracowników owczarstwa, zwanych: „sortierami, bonitatorami, klasyfikatorami, dyrygentami owczarni, a nawet hodownikami”⁸⁵, ukończyło akademię w Prószkowie⁸⁶. Nie był to przypadek, bowiem dyrektor uczelni – prof. Settegast uchodził za wybitnego specjalistę w dziedzinie hodowli owiec, a naukę o owczarstwie uczynił jednym z głównych kierunków w uczelni⁸⁷.

Eliaszewicz, „posiadający chlubne świadectwo Settegasta”, działał na terenie Królestwa, Wielkopolski oraz na ziemiach niemieckich. W Królestwie prowadził owczarnie: Krasne, Chełmno, Leszno oraz dominium Russów pod Kaliszem. Po śmierci Władysława Klepaczewskiego (także absolwenta ARP) objął kierownictwo nad wielką owczarnią w Oporowie (powiat Szamotuły) należącą do Kwileckich⁸⁸. Eliaszewicz był też kierownikiem jednej z najsłynniejszych i największych owczarni w Europie w Kentzlin na Pomorzu, należących do Wilhelma Maassa⁸⁹.

Wybitny hodowca, pochodził z Olszowej, w powiecie kępińskim⁹⁰, osiadł jednak na stałe w Kaliszu, gdzie posiadał mieszkanie przy ul. Przedmieście Stawiszyńskie 13, a następnie Rynek 7⁹¹. Wybór miejsca zamieszkania miał zapewne związek z prowadzonymi interesami i z centralnym położeniem Kalisza względem owczarni w Królestwie, jak i w Wielkim Księstwie Poznańskim. Tu Eliaszewicz gromadził też swój dorobek, jak i materiały dotyczące hodowli zwierząt. Wnioskami ze swej działalności i nabytej wiedzy chętnie dzielił się z czytelnikami „Gazety Kalskiej” oraz warszawskiego tygodnika „Rolnik i Hodowca”. W swoich publikacjach podejmował problemy hodowli owiec

⁸² „Gazeta Kaliska” 1903, nr 110; tamże, 1903 nr 111.

⁸³ T. Żychliński, *Kronika żałobna rodzin Wielkopolskich od 1863-1876 r.*, Poznań 1877, s.42; Tadeusz Wyganowski, https://boretti-saga.pl/rodziny/wyganowscy/tadeusz_marcin_wyganowski.html, [dostęp:05.04.2023]

⁸⁴ *Nasz Profesor Wyganowski*, <http://zmigrodzki.pl/profesor/wyganowski/> [dostęp: 21.10.2023]

⁸⁵ W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1967, s. 98.

⁸⁶ Witold Pruski wymienia w swej pracy o zootechnikach polskich 10 najwybitniejszych sortierów, specjalistów w dziedzinie hodowli owiec. Wśród nich aż siedmiu to absolwenci ARP. Do tej liczby niewątpliwie należy dodać Eliaszewicza. W. Pruski, *Szkice o wkładzie zootechników polskich do kultury hodowlanej kraju i świata*, Warszawa 1979, s. 65.

⁸⁷ Na licznych wystawach gospodarczych prezentowana była, zwłaszcza zgromadzona i usystematyzowana przez Settegasta, słynna kolekcja wełny owczej. „Dziennik Poznański” 1865, nr 48; „Gazeta Rolnicza” 1865 nr 28.

⁸⁸ „Kaliszanin” 1888, nr 21; „Poradnik Gospodarski” 1915, nr 43.

⁸⁹ „Rolnik i Hodowca” 1909, nr 4; W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich w Wielkopolsce, w latach 1793-1850*, Warszawa 1978, s. 88-89.

⁹⁰ *Die Landwirtschaftliche Akademie Proskau*, Berlin 1872, s. 130.

⁹¹ „Rolnik i Hodowca” 1909, nr 4; „Ziemianin” 1913, nr 7.

rasowych⁹², chorób zwierząt⁹³, a także, wobec spadku koniunktury na wełnę i mięso owcze, wyboru właściwych dróg wyjścia z kryzysu⁹⁴.

W 1914 r. w wyniku rozpoczęcia I wojny światowej i zniszczenia Kalisza przez niemiecką artylerię, utracił cały dorobek życia. W toku działań wojennych, co gorsze, zniszczeniu uległy również wszystkie prowadzone przez niego w Królestwie owczarnie. W tej sytuacji Eliaszewicz przeniósł się do Poznania, gdzie próbował zdobyć posadę administratora większej hodowli owiec. Skutki tych starań oraz dalsze szczegóły z jego biografii pozostają nieznane⁹⁵.

* * *

Pruska Królewska Akademia Rolnicza w Prószkowie istniała zaledwie 34 lata (1847-1881), okres ten miał jednak istotne znaczenie dla formacji licznej kadry Polaków wykształconych w zawodzie agronoma. W grupie tej byli zarówno spadkobiercy majątków ziemskich, jak i administratorzy większych dóbr, wzorcowych gospodarstw rolnych oraz hodowli. Uczelnia ta nie mogła wprawdzie zastąpić polskich szkół rolniczych, ale, do pewnego stopnia (ze względu na swe specyficzne otoczenie, centralne położenie i wysoki poziom nauczania), wypełniała próżnię spowodowaną niepewnym bytem lub brakiem polskich uczelni agronomicznych⁹⁶. Polscy absolwenci ARP należeli też niewątpliwie do tej części ziemiaństwa oraz inteligencji polskiej, która wdrażała nowoczesne sposoby uprawy i hodowli, działała na rzecz rozwoju organizacji rolniczych, oświaty rolniczej oraz upowszechniania idei spółdzielczości.

⁹² Tutaj charakterystyczny cykl Eliaszewicza: *Wpływ klimatu, żywienia i hodowli na runo owcy*, „Gazeta Kaliska”, 1895, nr 97, tamże, 1895, nr 102; tenże, *Jarmark na inwentarz*, „Gazeta Kaliska” 1896, nr 27; tenże *Owca hiszpańska merynos*, „Rolnik i Hodowca” 1902, nr 3.

⁹³ W. Eliaszewicz, *Kilka słów o pasożytach zwierząt*, „Gazeta Kaliska” 1901, nr 14; tenże, *Rozwój trychnin i przenoszenia się ich na ludzi i zwierząt*, „Rolnik i Hodowca” 1909, nr 4.

⁹⁴ W. Eliaszewicz, *Czy mamy jeszcze hodować owce?*, „Rolnik i Hodowca” 1899, nr 13; tenże, *Przy obecnych wysokich cenach wełny i mięsa, jaki kierunek u nas przyjąć powinno owczarstwo?*, „Gazeta Kaliska” 1907, nr 227.

⁹⁵ „Poradnik Gospodarski” nr 43.

⁹⁶ W 1862 r. został zlikwidowany Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie, a w jego miejsce powstał Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, który z czasem został poddany rusyfikacji (1868 r.). W Galicji dopiero w 1856 r. powstała Wyższa Szkoła Rolnicza w Dublanach pod Lwowem, natomiast w Wielkopolsce, gdzie niemal od początku XIX w. domagano się utworzenia polskiej uczelni rolniczej, dopiero w 1870 r. udało się powołać Wyższą Szkołę Rolniczą im. Haliny w Żabikowie. Uczelnia ta, w wyniku pruskich represji, została bardzo szybko, bo już w 1876 r., zlikwidowana. T. Wiczorek, *Zarys dziejów szkolnictwa rolniczego w Polsce do 1939 r.*, Wrocław 1968, s. 57, 64; *Dzieje studiów rolniczo-lasowych w ośrodku łwowsko-dublańskim w opracowaniu Tadeusza Wośkowskiego*, Warszawa 2011, s. 2; F. Dembiński, *Wyższa Szkoła Rolnicza im. Haliny w Żabikowie*, [w:] *Dzieje akademickich studiów rolniczych i leśnych w Wielkopolsce. 1919-1969*, Poznań 1970, s. 27-28.

WIELKOPOLANIE WSCHODNI – STUDENCI KRÓLEWSKIEJ AKADEMII ROLNICZEJ W PRÓSZKOWIE NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Słowa kluczowe: Wielkopolska wschodnia, Prószków, Akademia Rolnicza, ziemianie, rolnictwo, kształcenie

W XIX w. istotną rolę w rozwoju nauk o gospodarstwie wiejskim i edukacji rolniczej odegrały akademie rolnicze tworzone w różnych państwach. Wśród wyróżniających się placówek tego typu znajdowała się pruska Królewska Akademia Rolnicza w Prószkowie pod Opolem. Ze względu na swe położenie, otoczenie i wysoki poziom nauczania była miejscem studiów wielu Polaków, w tym mieszkańców dawnego województwa kaliskiego. Polska młodzież tworzyła tu własne związki: Towarzystwo Literacko-Rolnicze oraz Bratnią Pomoc Akademików Polaków w Prószkowie. Wśród absolwentów tej uczelni znajdowali się ziemianie i administratorzy wielkich dóbr, którzy wdrażali na ziemiach polskich nowoczesne sposoby uprawy i hodowli, działała na rzecz rozwoju organizacji rolniczych, oświaty rolniczej oraz upowszechniania idei spółdzielczości. Uczelnię tę ukończyli znani społecznicy w tym m.in. Stefan Grabski, bliski współpracownik ks. Wacława Blizińskiego oraz ziemianin i późniejszy proboszcz parafii Wielgomłyny ks. Norbert Milewski.

EASTERN WIELKOPOLANIE – STUDENTS OF THE ROYAL AGRICULTURAL ACADEMY OF PRÓSZKOW IN UPPER SILESIA

Keywords: Eastern Wielkopolska (Greater Poland), Prószków, Agricultural Academy, landed gentry, farming, education

In the 19th century, agricultural academies established in different states played a significant role in the development of sciences dealing with rural farming and agricultural education. Among the most prominent centres of this type was the Prussian Royal Agricultural Academy based in Prószków near Opole. Due to its location, the surrounding and high level of education offered, it was a place of studies attended by many Poles, including inhabitants of the former Kalisz Voivodeship. Polish youth formed their own organizations there, such as: Literary-Agricultural Society, Brotherly Aid of Polish Academics in Prószków. Among the graduates of the Academy were members of landed gentry and administrators of large estates, who implemented modern methods of growing crops and raising animals in Polish lands, as well as acted for the development of farmers' organizations, agricultural education and popularization of the idea of cooperative farming. The graduates of Academy included well-known social activists like Stefan Grabski, a close co-worker of the Rev. Wacław Bliziński, the landowner and subsequent parish priest of Wielgomłyny, the Rev. Norbert Milewski.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- Archiwum Państwowe w Poznaniu
- Prezydium Policji w Poznaniu
- Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu
- Papiery Władysława Edwina Fenrycha (1882-1905)
- Archiwum domowe p. Stanisława Plewako
- Fotografia Stefana Grabskiego z kalendarium życia

Źródła drukowane:

- Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej*. t. 2 cz. 1, *Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej: rękopisy 1315-2299*, Warszawa 1938
- Exposition universelle de 1867 a Paris. Liste des récompenses décernées par le jury international aux exposants prussiens* (1867), Paris
- Księga pamiątkowa jubileuszu J. I. Kraszewskiego 1879 roku*, Kraków 1881
- Polska na wystawie powszechnej w Wiedniu 1873 r. Listy Agatona Gillera*, t. II, Lwów 1873

Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831-1870. Materiały źródłowe, wstęp, wybór i oprac. Karol Poznański, Warszawa 1993

Prasa:

- „Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Oppeln” – 1852
- „Gazeta Kaliska” – 1895, 1896, 1901, 1903, 1907
- „Czas” – 1860, 1879
- „Dziennik Poznański” – 1865, 1879
- „Gazeta Polska” – 1885
- „Gazeta Rolnicza” – 1865, 1894
- „Gazeta Świąteczna” – 1900
- „Gazeta Toruńska” – 1881
- „Gazeta Warszawska” – 1857, 1866, 1870
- „Goniec Częstochowski” – 1914
- „Izraelita” – 1881
- „Kaliszanin” – 1879, 1882, 1884, 1888
- „Kurjer Codzienny” – 1867
- „Kurjer Warszawski” – 1900, 1903, 1913, 1924
- „Nowa Gazeta” – 1912
- „Poradnik Gospodarski” – 1915
- „Rolnik i Hodowca” – 1890, 1899, 1902, 1909, 1914
- „Rolnik” – 1880, 1879
- „Słowo” – 1903, 1909, 1896, 1904, 1914
- „Ziemianin” – 1850, 1853, 1868, 1875, 1880, 1913
- „Zorza” – 1881

Wspomnienia

- Bliziński W. (2017), *Wspomnienia z mojego życia i pracy*, oprac. G. Waliś, Szczęśne
- Wieniawski J. (1911), *Kartki z mego pamiętnika*, t. 2, Warszawa

Opracowania

- Albrecht W. (1976), *Aniela Milewska*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław-Warszawa
- Błaszczyk G. (2021), *Dorpatczycy. Polscy studenci na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1918 i ich dalsze losy. Słownik biograficzny*, t. 1, Poznań
- Bulewski S. (1914), *Książka Pamiątkowa działalności Kaliskiego Towarz. Wzajemnego Kredytu łącznie z b. Kasą Pożyczkową Przemysłowców Kaliskich za 21-letni okres ich istnienia 1893-1914*, Kalisz
- Chamcówna M. (1949), *Z życia studentów polskich w Prószkowie na Opolszczyźnie w drugiej połowie XIX w.*, „Sobótka”, R. IV
- Chmielińska A. (1925), *Wieś polska Lisków w Ziemi Kaliskiej*, Lisków
- Cholewa K. (1997), *Krótki żywot Akademii w Prószkowie*, „Zeszyty Edukacji Kulturalnej. Joseph von Eichendorff Konwersatorium”, nr 16
- Czapska M. (2002), *Prywatne szkoły średnie w Królestwie Polskim, w latach 1831-1862*, Kielce
- Dembiński F. (1970), *Wyższa Szkoła Rolnicza im. Haliny w Żabikowie*, [w:] *Dzieje akademickich studiów rolniczych i leśnych w Wielkopolsce. 1919-1969*, Poznań

- Die Landwirthschaftliche Akademie Proskau* (1872), Berlin
- Dwudziestolecie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie* (1922), Warszawa
- Dzieje studiów rolniczo-lasowych w ośrodku lwowsko-dublańskim w opracowaniu Tadeusza Woškowskiego* (2011), Warszawa
- Ergetowski R. (1987), *Biblioteka Towarzystwa Naukowego Akademików Polaków w Berlinie 1868-1919*, „Roczniki Biblioteczne”, z. 2
- Eugen Otto Franz Krockner (1892), „Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Enthält den Generalbericht über die Arbeiten und Veränderungen der Gessellschaft im Jahre 1891”, t. 69
- Gajewski S. S. (1990), *Duchowieństwo w Królestwie Polskim wobec towarzystw rolniczych 1897-1914*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 38, z. 2
- Jeleński J. (1875), *Kalisz i jego okolice*, Warszawa
- Karczewski W. (1937), *Lisków. Dzieje jednej wsi polskiej*, Kraków
- Kieniewicz S. (1948-1958), *Agaton Giller*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII, Kraków
- Klecki W. (1924), *Gatunek i rasa*, Warszawa
- Malinowski M. (1947), *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce. Przed pierwszą wojną światową*, Warszawa
- Molik W. (2016), *Polscy studenci na uniwersytetach niemieckich od końca XVIII do początków XX wieku*, t. I, Poznań
- Patelski M. (2019), *Przyziemna szkoła wyższa*, „Indeks”, nr 9-10
- Pruski W. (1967), *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa
- Pruski W. (1978), *Hodowla zwierząt gospodarskich w Wielkopolsce, w latach 1793-1850*, Warszawa
- Pruski W. (1979), *Szkice o wkładzie zootechników polskich do kultury hodowlanej kraju i świata*, Warszawa
- Rędziński K. (2005), *Dzieje Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów Akademii Rolniczej w Dublanach (1856–1919)*, „Przegląd Nauk Stosowanych”, nr 6
- Salmonowicz S. (2004), *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa
- Settegast H. (1864), *Die landwirthschaftliche Akademie Proskau*, Berlin
- Settegast H. (1875), *Hodowla zwierząt, podług trzeciego niemieckiego wydania przełożył i własnymi spostrzeżeniami dopełnił Aleksander Trylski*, Warszawa
- Sikorski R. (2017), *Miejscowości powiatu noworadomskiego w częstochowskich gazetach w latach 1906-1914*, „Zeszyty Radomszczańskie”, t. 13
- Sobczak-Waliś M. (2015), *Aleksander Chrostowski i Antoni Piątkowski. Ostatni właściciele Dębska*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego KALISIA”, t. 4
- Szwarc A. (1984), *Spór o przywództwo czy o koncepcję ugody? Rywalizacja Ludwika Górskiego i Zygmunta Wielopolskiego w wyborach do władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim w 1890 r.*, „Przegląd Historyczny”, z. 2
- Tiutczew J. (1879), *Zakłady naukowe rolnicze*, [w:] *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z niem mających*, t. 5, Warszawa,
- Uruski S. (1934), *Rodzina: herbarz szlachty polskiej. Uzupełnienia*, Cz. 3, Antoniewicz-Podowski, Warszawa
- Wachowski M. (1964), *Polska kolonia akademicka w Akademii Rolniczej w Prószkowie na Śląsku w latach 1847-1880*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria B, z. 9
- Wachowski M. (1959), *Szkoła żabikowska – studium z zakresu historii nauki i nauczania rolniczego w Poznańskim*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria B, z. 2

- Wieczorek T. (1968), *Zarys dziejów szkolnictwa rolniczego w Polsce do 1939 r.*, Wrocław
- Witek H., Makulec J. (2005), *Z Brusowa w świat. Piotr Danysz i jego rodzina*, Ryki
- Wójcik Z. (1970), *Regina Danysz-Fleszarowa 1888–1969*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 4
- Zgoda M (2013), *Rys historyczny Królewskiego Instytutu Pomologicznego w Prószkowie*, [w:] Aleksandra Paszkowska [et al.], *Historia Borów Niemodlińskich - 28'*, Niemodlin
- Zieliński S. (1913), *Bitwy i potyczki 1863-1864*, Rapperswil
- Żychliński T. (1877), *Kronika żałobna rodzin Wielkopolskich od 1863-1876 r.*, Poznań

Netografia

Tadeusz Wyganowski, https://boretti-saga.pl/rodziny/wyganowscy/tadeusz_marcin_wyganowski.html [dostęp: 05.04.2023]

Nasz Profesor Wyganowski, <http://zmigrodzki.pl/profesor/wyganowski/> [dostęp: 21.10.2023]